

IS'HOQXON IBRATNING MA'RIFATPARVARLIK FAOLIYATI VA ILMIY MEROSI

Abdulhafizova Ruxshona

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Namangan filiali, rus tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: **Shamsiddinov Bahodir**

Annotatsiya

Maqolada Is'hoqxon to'ra Ibratning XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ma'rifiy faoliyati ta'lim, lug'atchilik, yozuvshunoslik, tarixnavislik, matbaa va kutubxona tashkil etish yo'nalishlari kesimida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Ibrat asarlarining ochiq matnlari, Ulug'bek Dolimovning tarixiy-biografik tadqiqoti, davr matbuotiga doir ma'lumotlar va jadid nashriyotini o'rgangan ilmiy adabiyot qiyoslandi. Natijalar maktabda savod chiqarish, ko'p tilli lug'at orqali til o'rgatish va mahalliy matbaada adabiyot tarqatish o'zaro bog'liq ma'rifiy dastur bo'lganini ko'rsatadi. "Tarixi Farg'ona"da mahalliy tarixga munosabat va muallifning voqealarga bergan bahosi ham ajratib ko'rsatiladi. Biografik tafsilotlar va nashr sanalaridagi tafovutlarga manbashunoslik nuqtayi nazaridan yondashiladi.

Kalit so'zlar: Is'hoqxon Ibrat, jadidchilik, ma'rifatparvarlik, yangi usul maktabi, matbaa, lug'at, yozuv tarixi.

Аннотация

В статье анализируется просветительская деятельность Исхокхона Ибрата в конце XIX — начале XX века: школа, многоязычный словарь, исследование письменности, историография, типография и библиотека. Сопоставлены доступные тексты его произведений, биографические исследования и труды по истории джадидской печати. Показано, как обучение грамоте, изучение языков и распространение книг составляли взаимосвязанную просветительскую программу.

Рассматривается исторический подход автора в «Тарихи Фаргона» и расхождения источников в датировках.

Ключевые слова: Исхокхон Ибрат, джадидизм, просвещение, новометодная школа, типография, словарь, история письменности.

Abstract

The article examines Is'hoqxon to'ra Ibrat's educational activities from the late nineteenth to the early twentieth century across schooling, lexicography, the history of writing, historiography, printing and libraries. It compares available texts of Ibrat's works with historical scholarship on his life and studies of Jadid publishing. The findings show how literacy instruction, multilingual learning and locally printed books formed an interconnected educational programme. The analysis also discusses Ibrat's treatment of local history in Tarixi Farg'ona and flags discrepancies in biographical and publication dates.

Keywords: Is'hoqxon Ibrat, Jadidism, enlightenment, new-method school, printing, dictionary, history of writing.

Kirish. XIX asr oxiri va XX asr boshida Turkistonda ta'limni yangilash, tillarni o'rganish va bosma kitoblar orqali bilim tarqatish dolzarb masalaga aylandi. Namanganlik Is'hoqxon Ibrat ushbu jarayonlarda muallim, tilshunos, tarixchi va noshir sifatida ishtirok etdi. Maqolaning maqsadi uning faoliyat yo'nalishlarini alohida sanab o'tish bilan cheklanmay, ular o'rtasidagi ma'rifiy bog'liqlikni aniqlashdir. Biografik manbalarda uning tug'ilgan yili 1861 va 1862 deb turlicha ko'rsatiladi[1; 2].

Ibrat haqidagi ommabop matnlarda uning hayoti ko'pincha ketma-ket sanalar va asarlar ro'yxati bilan cheklanadi. Bunday bayon lug'at, maktab, kutubxona va bosmaxonaning bir-biriga qanday xizmat qilganini tushuntirmaydi. Shuning uchun ushbu maqolada quyidagi savol qo'yiladi: Ibratning turli faoliyatlari Farg'ona vodiysidagi ilm-ma'rifat muhitida qanday yagona maqsadga yo'naltirilgan? Savolga javob berish uchun asarlarning mazmuni ularni yaratish va tarqatish sharoiti bilan bog'lab o'rganiladi [1–3].

Materiallar va metodlar. Tadqiqot materiallari uch guruhga ajratildi: Ibratning ochiq e’lon qilingan “Tarixi Farg‘ona” matni va asarlari haqidagi bibliografik qaydlar [2; 3]; U. Dolimovning Ibrat hayoti va faoliyatiga oid tadqiqoti [1]; Turkistondagi bosma madaniyatning umumiy sharoitini ochib beruvchi A. Khalid maqolasi [4]. 2017-yilgi hukumat qarori tarixiy xotira bilan bog‘liq alohida rasmiy hujjat sifatida o‘rganildi [5]. Tarixiy-biografik tahlil faoliyat bosqichlarini, matn tahlili asarlarning mavzu va auditoriyasini, qiyosiy yondashuv turli ma’lumotlar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun qo‘llandi.

Maqola arxivga asoslangan yangi biografik kashfiyot sifatida taqdim etilmaydi. “Tarixi Farg‘ona”ning internetda mavjud transkripsiyasi asl qo‘lyozma bilan qiyoslanmagan; lug‘at va “Jome’ ul-xutut”ning barcha sahifalari mustaqil filologik tahlildan o‘tkazilmagan. Ochiq matn, nashr tavsifi va ikkilamchi adabiyotdan olingan xulosalar tegishli joylarda farqlanadi.

Natijalar. Tarjimai hol va ta’lim muhiti

U. Dolimov qayd etishicha, Ibratning ilk savodida onasi Huribibining maktabdorlik tajribasi muhim bo‘lgan. Qo‘qondagi madrasa ta’limi va adabiy muhit unga an’anaviy bilim bilan bir qatorda zamonaviy axborot vositalarini kuzatish imkonini bergan. 1886-yilda To‘raqo‘rg‘onga qaytgach ochgan maktabida savtiya, ya’ni tovushga asoslangan o‘qitish usulidan foydalangani, biroq maktabning faoliyati uzoq davom etmagani bayon qilinadi [1]. Bu yerda “yangi usul maktabi” faqat bino yoki sana bilan belgilanmaydi: o‘qishning usuli, o‘quv jihozi va darslik tanlash ham islohotning tarkibiy qismidir.

1887-yildan boshlangan sayohati va 1896-yilda qaytishi Ibratning til o‘rganish va dunyo yozuvlariga qiziqishini tushunishga yordam beradi. Dolimov uning Hindistonning Bombay va Kalkutta shaharlarida yashagani, arab, fors, hind-urdu va ingliz tillari bilan ishlaganini yozadi [1]. Bunday tajriba lug‘at yaratish haqidagi keyingi qarorini anglash uchun muhim kontekst bo‘lsa-da, har bir tilni qanchalik mukammal bilgani alohida tilshunoslik tadqiqotisiz o‘lchanmaydi.

Ko‘p tilli lug‘atning ta’limiy vazifasi

“Lug‘ati sitta alsina” Ibratning ko‘p tilli ta’limga oid eng muhim asarlaridan biri bo‘lib, 1901-yilda Toshkentda bosilgan [1; 4]. Lug‘atda turkiy/o‘zbekcha, arabcha, forsha, hindcha, turkcha va ruscha so‘zlar o‘rtasidagi muqobillik beriladi. Uning amaliy ahamiyati oddiy tarjima ro‘yxatidan kengroq: o‘quvchi bir ma’noni turli tillardagi shakllar bilan bog‘lashni mashq qiladi. Asarda so‘zlarning mavzu bo‘yicha jamlanishi tilni kundalik ehtiyoj bilan bog‘lashga yordam beradi [1].

Asar nashri haqidagi materiallarda “1896-yilda yozilgan” va “1901-yilda chop etilgan” ma’lumotlari bir xil voqea emas. Ularni farqlash lug‘atning paydo bo‘lishi bilan kitobxon qo‘liga yetib borishi o‘rtasidagi vaqtni ko‘rsatadi. Berilgan qo‘shimcha matndagi “1901-yilda V. I. Lenin nomidagi bosmaxonada chop etilgan” degan ibora davrga mos kelmaydi; Dolimov 1901-yilgi nashr uchun Ilin bosmaxonasini ko‘rsatadi [1].

Yozuv tarixi va tarixnavislik

“Jome’ ul-xutut” (1912) dunyo yozuvlarini taqqoslab tushuntirishga bag‘ishlangan. Muallif arab yozuvi bilan cheklanmay, boshqa xalqlarning yozuv shakllari, ularning paydo bo‘lishi va rivojiga murojaat qiladi [1; 4]. Shu bois asarni faqat husnixat risolasi sifatida tavsiflash yetarli emas: unda yozuvning tarixiy hodisa ekanini ko‘rsatish maqsadi ham bor. “San’ati Ibrat, qalami Mirrajab Bandiy” esa husnixat mashqlari va savod chiqarish bilan yaqinroq bog‘liq; bu ikki asarning maqsadini bir-biriga aralashtirmaslik kerak [1].

“Tarixi Farg‘ona”da Ibrat xonliklar tarixi, Farg‘onadagi siyosiy voqealar va Rossiya istilosiga munosabatini bayon qiladi [2]. Ochiq matnda 1870-yillardagi To‘raqo‘rg‘on voqealariga oid birinchi shaxsdagi xotira ham keltirilgan. Bu parcha muallifning ayrim hodisalarga shohidlik qilganini ko‘rsatadi, biroq undan asarning barcha davr va hodisalari bevosita ko‘rilgan degan xulosa chiqmaydi. Tarixiy matn sifatida asarda xotira, eshitilgan xabar va oldingi yozma manbalarni manbashunoslik jihatidan ajratib o‘qish zarur [2].

Ibratning “Tarixi madaniyat” va “Mezon uz-zamon” asarlari ham uning jamiyat taraqqiyoti va tarixiy o‘zgarishlar haqidagi qarashlari bilan bog‘liq [1; 2]. Mazkur

maqolada ular nom va umumiy yo‘nalish darajasida tilga olinadi: matnlarning to‘liq nusxalari taqqoslanmagani uchun aniq boblar yoki bahsli nashr yillari yuzasidan mustaqil xulosa berilmaydi.

Matbaa kutubxona va matbuot tashabbusi

Ibrat o‘z nashriyotini yo‘lga qo‘yib, “Matbaayi Is’hoqiya” orqali o‘quv va ma’rifiy adabiyot tarqalishiga hissa qo‘shdi. Dolimov matbaa 1908-yilda ishga tushgani, keyinchalik Namangan shahriga ko‘chirilgani va unda “Ilmi Ibrat”, “Jome’ ul-xutut” kabi asarlar chop etilganini bayon qiladi [1]. Bosmaxona tarixini yoritishda dastgohni sotib olish, ruxsat olish, matbaaning ishga tushishi va ayrim kitoblarning bosilishi sanalari alohida tekshirilishi kerak.

“Kutubxonayi Is’hoqiya”ning ahamiyati kitoblarni faqat jamlashda emas, balki ta’limga mos ravishda tanlab, o‘quvchiga yetkazishda ko‘rinadi. Dolimov kutubxonada o‘zbek, turk, tatar, rus va fors-tojik tillaridagi asarlar, jumladan, Gasprali, Saidazizov, Munavvarqori va Behbudiy darsliklari bo‘lganini qayd etadi [1]. Shuningdek, Ibrat 1913-yilda gazeta chiqarish uchun ariza bergan, ammo nashrni amalga oshirolmagan [1]. Amalga oshmagan tashabbusni gazeta muntazam chiqqan deb ko‘rsatish tarixiy xato bo‘lar edi.

She’riyat va qatag‘on

“Ilmi Ibrat” she’riy to‘plami va davriy nashrlardagi she’rlarida ma’rifat, axloq, zamona muammolari ko‘tariladi. Masalan, “Tarixi chopxona” matbaa ishiga berilgan ma’rifiy bahoni, “Qarz” esa ijtimoiy qiyinchiliklarga munosabatni o‘rganish uchun manba bo‘lishi mumkin [1; 2]. Qo‘shimcha materialdagi “Qarz”ning 1993-yilda “Turkiston viloyatining gazetasi”da chiqqani haqidagi jumla anaxronizmdir; bunday nashr sanasi dalil sifatida qabul qilinmadi.

1937-yilgi qatag‘on Ibratning hayoti va merosiga jiddiy zarba berdi. Xotiralarga tayangan turli matnlarda hibsga olish sanasi va qamoqdagi davr davomiyligi bir xil emas

[1; 2]. Arxivdagi ish hujjatlari bu maqola doirasida ko‘rilmagani sababli voqeaning aniq kunma-kun tafsilotlari qayta bayon qilinmadi.

Muhokama

Tahlil uch yo‘nalishning uyg‘unligini ko‘rsatadi. Avvalo, savtiya maktabi savod chiqarishni tezlashtirishga xizmat qilgan; ikkinchidan, ko‘p tilli lug‘at va yozuv tarixi haqidagi asar boshqa madaniyatlar bilan bilim almashishni osonlashtirgan; uchinchidan, matbaa va kutubxona o‘qilgan matnning ko‘proq odamga yetishini ta‘minlagan. Bu bog‘liqlik manbalar asosida taklif etilgan talqin bo‘lib, Ibrat o‘zi shu uch bosqichni qat’iy dastur sifatida yozib qoldirgan degan da’vo emas [1–4].

A. Khalidning Turkistondagi nashriyot tarixiga bag‘ishlangan tadqiqoti bosma kitob jadidchilik uchun yangi munozara maydoni yaratganini ko‘rsatadi [4]. Ibratning matbaasi shu kengroq jarayonning mahalliy misolidir. Ammo “ilk o‘zbek noshiri” yoki “O‘rta Osiyodagi birinchi matbaa” degan mutlaq ta’riflar ehtiyotkorlikni talab etadi: mintaqada undan oldin ham bosma tashabbuslar mavjud bo‘lgan [4]. Ibratning aniq hissasi Namangan va To‘rao‘rg‘on muhitida o‘quv, adabiy va ilmiy matnlarni chiqarish uchun tashkiliy imkon yaratganidadir.

“Tarixi Farg‘ona”ning qiymati undagi hodisalarni bir yoqlama ideallashtirishda emas, muallifning davrga yaqin ovozi saqlaganidadir. Muallif xonlar faoliyatini, xalqning ahvolini va istilo oqibatlarini baholar ekan, o‘zi yashagan muhitning qarashlarini ham aks ettiradi [2]. Shuning uchun tarixchi bu matnni boshqa davriy hujjatlar bilan qiyoslashi, muallifning shaxsiy kuzatuvlarini keyinroq to‘plangan ma’lumotlardan ajratishi kerak.

Yuborilgan qo‘shimcha materialda 1885 va 1886-yilgi madrasa bitirishi, 1905 va 1908-yilgi matbaa tashkil topishi, 1908 va 1909-yilgi “Ilmi Ibrat” nashri, 1918 va 1922-yilgi Abbosxon o‘limi kabi bir-biriga mos kelmaydigan sanalar uchraydi. Maqolada dalili kuchliroq ko‘rinadigan va boshqa ilmiy ishlarda takrorlangan ma’lumotlar qabul qilindi, qolganlari esa aniqlashtirish talab etadigan masala sifatida qoldirildi. Shu tarzda ommabop

ensiklopedik matn tahlil qilindi, uning ma'lumotlari avtomatik ravishda ilmiy fakt darajasiga ko'tarilmadi.

2017-yil 13-apreldagi 208-son qaror To'raqo'rg'onda Ibrat nomidagi yodgorlik majmuasini tashkil etish haqida [5]. Bugungi e'tirof tarixiy merosning jamiyat uchun ahamiyatini ko'rsatsa-da, asarlarning yozilish va nashr tarixini aniqlashda davriy bosma nusxalar, qo'lyozmalar hamda arxiv manbalari hal qiluvchi bo'lib qoladi.

Xulosa

Is'hoqxon Ibrat maktab, ko'p tilli lug'at, yozuv tarixi, mahalliy tarix, bosmaxona va kutubxonani ma'rifat tarqatish amaliyotida birlashtirdi. "Lug'ati sitta alsina" tillararo o'rganishga, "Jome' ul-xutut" yozuvlar haqida qiyosiy bilim berishga, "Tarixi Farg'ona" mahalliy o'tmishni talqin qilishga, matbaa va kutubxona esa bilimni ommaga yetkazishga xizmat qilgan. Ibrat faoliyatining ayni shu o'zaro bog'liqligi uning tarixiy ahamiyatini ko'rsatadi. Keyingi izlanishda lug'at va risolalarning asl nusxalarini hamda qatag'on davri arxiv hujjatlarini tekshirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dolimov U. Ishoqxon Ibrat (1862–1937) // Ziyouz. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-ishoqxon-ibrat-1862-1937/>
2. Ibrat I. Tarixi Farg'ona. Ochiq matn va R. Ummatov kirish maqolasi // Xurshid Davron kutubxonasi. 17.03.2012. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/ishoqxon-ibrat-tarixi-fargona.html>
3. Ibrat I. Lug'ati sitta alsina. Toshkent: Ilin bosmaxonasi, 1901; Jome' ul-xutut. Namangan: Matbaayi Is'hoqiya, 1912.
4. Khalid A. Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies. 1994. Vol. 26, no. 2. P. 187–200. DOI: 10.1017/S0020743800060207.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 13-apreldagi 208-son qarori. Namangan viloyati To‘raqo‘rg‘on tumanida atoqli ma’rifatparvar Is’hoqxon Ibrat nomidagi yodgorlik majmuasini tashkil etish to‘g‘risida. <https://lex.uz/docs/-3165600>
6. Gulbaxor, M., & Bahodir, S. (2025). TIL O‘RGANISHDA CHATGPT, TARJIMA TIZIMLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI. TADQIQOTLAR, 76(3), 17-21.
7. Muzaffar, G., & Bahodir, S. (2025). INSON ORGANIZMIDA UCHRAYDIGAN ICHKI KASALIKLAR. TADQIQOTLAR, 76(2), 71-74.
8. Bakhodir, S., & Dilshoda, R. (2025). EASTERN THINKERS OF THE ERA OF THE FIRST RENAISSANCE. Global Science Review, 8(1), 682-687.
9. Zebo, N., & Bahodir, S. (2025). O‘RTA ASRLARDA ANGLIYA (V-XV ASRLAR). Global Science Review, 11(1), 85-90.
10. Шамсиддинов, Б., & Гуламов, М. (2023). ЛОГИЧЕСКИЕ СООТНОШЕНИЯ ФИЛОСОФИИ С ЛИТЕРАТУРОЙ. Oriental Art and Culture, 4(3), 332-335.
11. Shamsiddinov, B. J., & Jakbaraliyva, Z. (2022). Scientific and Empirical Relations of Philosophy and Literature. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 7, 70-73.
12. Abdullaev, U. B., & Shamshiddinov, B. (2024). O‘RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDAGI ETNIK NOMLAR. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 1(1).
13. Шамсиддинов, Б. Ж., & Жакбаралиева, З. О. (2022). АБУ АЛИ ИБН СИНО ТИББИЙ ТАРБИЯ ХУСУСИДА. Oriental Art and Culture, 3(2), 670-674.
14. Shamsiddinov, B. (2022). The importance of supporting innovative activities of entrepreneurs in uzbekistan. ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071, 11(11), 165-170.
15. Шамсиддинов, Б. Ж. (2023). МАМЛАКАТИМИЗ МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. Oriental Art and Culture, 4(5), 345-350.
16. Шамсиддинов, Б. (2020). Тарбия жараёнида шар мутафаккирларининг к педагогик ва психологик қарашлари. In Актуальные вопросы развития современного общества, экономики и профессионального образования (pp. 268-271). Российский государственный профессионально-педагогический университет.

17. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.
18. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.
19. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.
20. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.
21. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.
22. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.
23. Shamsiddinov, B. M. U. (2026, June). HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF POTTERY-RELATED RITUALS IN THE FERGANA VALLEY. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 135-143).